

Nurboy CABBOROV
filoloji bilimleri doktoru,
Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi profesörü
E-mail: jaborov-nurboy@rambler.ru

NIZAMI GENCEVİ VE ALI ŞİR NEVAİ’NİN SANAT ANLAYIŞLARI

Anahtar kelimeler: yaratım konsepti, kalem, söz, yaratımın doğası, sanatçının tutumu, yaratıcı niyet, eser örneği, Hamse, destan, edebi sanat, taklit, edebi-estetik düşünce, ortaklık, özgünlük

Büyük Azerbaycan şairi Şeyh Nizâmî Gencevî dünya edebiyatında nadir bir şiir olgusu olan “hamsecilik” geleneğini başlatmıştır. Her ne kadar eserlerini Farsça kaleme almışsa da, onun “Beş Hazine” (Penc Genc) adlı eserinde Türkî düşüncenin ve ruhun yansımaları mevcuttur. [Nacafzada 2019] Büyük Özbek düşünürü Hazret-i Ali Şîr Nevai ise, “Hamse”siyle Nizâmî Gencevî’nin başlattığı bu şiir geleneğini yalnızca sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda onu yeni bir seviyeye taşımıştır. Azerbaycan-Özbek edebî ilişkileri üzerine değerli akademik araştırmalara imza atan Prof. Almaz Ulvi’nin yazdığına göre, Ali Şîr Nevai, Nizâmî’nin geleneklerini kararlılıkla sürdürmekle yetinmemiş, Türkî edebiyatın gelişim düzeyini daha da ileriye taşımıştır. [Ulviy 2016, 17] Zira, Nevai “...tüm yaratıcı hayatı boyunca Nizami’nin sanatından ilham almış, ona büyük bir saygı duymuştur” [Sirociddinov 2019, 642].

Her iki büyük şairin “Hamse”lerinde sanat anlayışına dair görüşlerinin nasıl yansıdığı ve aralarındaki ortaklık ve özgünlüklerin neler olduğu meselesi karşılaştırmalı edebiyat incelemelerinin önemli bilimsel problemlerindendir. Bu bilimsel meselenin araştırılması, birincisi, Türkî halklar arasındaki edebî etkileşimin köklerini ortaya koymak açısından bir temel teşkil eder; ikincisi, büyük sanatçıların edebî-estetik görüşlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine, teorik genellemelere ulaşılmasına imkân sağlar. Doğal olarak, bu konudaki kısa gözlemlerimiz söz konusu sorunun tam kapsamlı çözümünü iddia etmez. Bu bağlamdaki düşüncelerimiz, belki de uçsuz bucaksız bir okyanustan alınmış bir avuç suya benzetilebilir.

Sanatkârın tavrı – poetik düşüncenin yükselmesinin temelidir. Nizâmî Gencevî ve Ali Şîr Nevai’nin sanat anlayışı ve sanatçı duruşuna dair görüşleri günümüz için de büyük önem taşımaktadır. Kanaatimizce, bu iki büyük sanatkâr, sanata dair şu edebî-estetik ilkelere bağlı kalmıştır: 1) Kalem ve sözü kutsal bilmek, onu makam ve menfaat aracı kılmamak; 2) Sanat eserinin kusursuz estetikle birlikte derin anlam taşıması gerektiği; 3) Edebi eserin Hak ve hakikate dayanması gerektiği; 4) Sanatkârın kendi özgün yolunu izlemesi, taklitten uzak durması gerektiği.

Bu ölçütler, Nizâmî ve Nevai’nin sanat anlayışı ile edebî-estetik düşüncelerinin özünü belirler.

1. Kalem ve Sözü Kutsal Bilmek, Onu Makam Aracı Kılmamak: “Xüsrev ve Şirin” mesnevisinde Nizâmî, kalemin kutsallığına özellikle vurgu yapar. Büyük şaire göre, sözdeki hatayı ancak kalem düzeltebilir. Sanatkâr bu anlamda şöyle der:

*So ‘zimda ne xatolik uchrasa, kech,
Qalam chek ustiga, to qolmasin hech.*

*Sözümde ne hata varsa, bağışla,
Kalem düzeltir, hiçbir kusur kalmasın asla.* [Nizâmî 2019 [2], 20]

Nizâmî'ye göre sözün kıymeti yücedir. Onun sözü göklere bağlamasının sebebi de budur. Bu nedenle kalemi, hazinelerin kilidini açan elmas mızrağa benzetir:

*O 'shal muddatki xilvat aylamishdim,
So 'zimni osmonga boylamishdim...*

*Qalam ilkingda olmos nayzadir chin,
Ochar ul necha bir ganjnoma qulfin.*

*O vakitler ki yalnızlığa çekildim,
Sözümü göklere bağlayıverdim...*

*Kalem ilk elde elmas mızraktır hakikatte,
Açar nice hazine kapısını bir hareketle. [Nizâmî 2019 [2], 55-56]*

Gerçekten de, söz hazinesine ulaştıran yolun anahtarı kalemdir. Ancak bu hazineye ulaşmak kolay değildir. Zahmet çekmeden, konforu terk etmeden bu hedefe erişilemez. Sayfa karalamak işinde, yani yüksek sanatsal eserler ortaya koymada, kalemin acı çekmesi gerektiği işte bu yüzden ifade edilir.

Şeyh Nizâmî, kalemi tarif ederken mesnevisinin farklı bölümlerinde mantıksal bir gereklilikle bu meseleye değinmiştir. Hazret-i Ali Şîr Nevai ise “Ferhâd ve Şîrîn” eserinde kaleme özel bir bölüm ayırmış, bu bölümde çeşitli kalem türlerini ve o kalemlerle yazan sanatkârı tanıtarak şöyle adlandırmıştır: “Allah Teâlâ onların yapraklarını aydınlatsın” (Bayyazallahu ta‘âlâ avraqa jarâyimihâ). Dikkat çekici yönü, Nevai bu bölüme kalemin övgüsüyle başlayıp iki büyük selefî olan Nizâmî Gencevî ve Hüsrev Dehlevî'nin faziletlerini anarak devam ettirmesidir. Mesnevinin bu bölümü şu beyitle başlar:

*Qalamkim rahnavardi teztakdur,
Azaldin manzili favqu-l-falakdur.*

*Kalem ki rehberdir en seri
Ezeldendir menzili göklerin ötesi. [Nevai 2011 [1], 323]*

Yani, kalem en hızlı rehberdir, onun için mesafenin önemi yoktur. Kalemin menzili göklerden de yücedir – Arş'tadır. Burada kastedilen, kader kitabı Levh-i Mahfuz'u yazan ilahi kalemdir. Hazret-i Nevai'ye göre, kalem ehli bunu düşünmeli, yeri göğü aşan bu yüce kalemin şerefini yere düşürmemelidir. Başka bir deyişle, kalemler ancak ve ancak layık sözler yazılmalıdır. Bu iki büyük sanatkâr, Nizâmî ve Dehlevî'nin eserleri, bu konuda tüm çağların sanatçılarına örnek olabilir. Eğer kaleme bu yüce şairler gibi saygı gösterilmez, sorumluluk unutulursa, sanatçının elindeki kalem denizde yetişen sıradan bir kamıştan farksız olur:

*Qalam bahri kafida turfa ishdur,
Magar daryo aro butgan qamishdur.*

*Kalem, bilgi deryasında çeşit çeşit iş görür,
Ama sonuçta sadece nehirde biten bir kamıştır. [Nevai 2011 [1], 329]*

Kalemi överken, Hazret-i Nevai, kalem ehlinin ustası Nizâmî'nin her ne kadar Gence'de yatsa da, her adımının bir hazine üstünde olduğunu dile getirir. Yıldız kümesinin gökyüzünü kaplaması gibi onun hazinesinden saçılan cevherler tüm âlemi kaplamıştır. Bu hazinedeki cevherlerin kıymeti şuradadır ki, harcansa bile tükenmez. Kim ki bu cevherlerden nasip alabilirse, yüz yılda bile onun bin parçasından biri eksik olmaz.

Şeyh Nizâmî'nin düşüncesine göre, kalem ehlinin mertebesi son derece yücedir. Zira onlar iki dünyanın hazinesinin anahtarı sayılan “söz” ile iş görürler:

*Ahli qalam cheksa-da so 'z ranjini,
So 'zda ochur ikki jahon ganjini.*

*Kalem ehli çekse de sözün zahmetini,
Sözde saklıdır iki dünyanın hazinesi. [Nizâmî 2019 [1], 74]*

Çünkü onlar aslında kalemi değil, canlarını yontarlar. Gönüllerinde sadakat, kalplerinde düşünce bulunduğu için her türlü saygıya layıktırlar:

*Jonni tarashlaydi qalam tig 'idin,
Fikrat o 'qir qalbi, ko 'ngil sidqidin.*

*Canını yontar kalem kılıcından,
Kalbi düşünceyle, gönlü sadakatle doludur. [Nizâmî 2019 [1], 74]*

Hazret Ali Şir Nevaî'ye göre, Yüce Tanrı sırlarının hazinesi olan insanı, yaratılmışlar arasında söz vasıtasıyla üstün kılmıştır. Hatta âlemin yaratılması bile sözün şerefiyle olmuştur. Bu sebeple “Xazoyinu-l-maoniy”deki lirik şiirlerinde, nesir ve edebî-ilmî eserlerinde büyük düşünür sözün değeri ve sorumluluğu meselelerine özel bir dikkat gösterir. “Hamse”nin her mesnevisinde sözün tarifine ayrı bölümler tahsis eder. “Nazmu'l-Cevahir” eserinde söz şu şekilde tanımlanır:

*So 'z durki nishon berur o 'lukka jondin,
So 'z durki berur jong 'a xabar jonondin,
Insonni so 'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhare sharifroq yo 'q ondin.*

*Sözdür ki ölüye candan iz verir,
Sözdür ki canlıya yârdan haber getirir.
İnsanı hayvandan ayıran söz olmuştur,
Ondan daha değerli bir cevher yoktur. [Nevai 2011 [4], 32]*

Büyük düşünürün söze bu denli saygıyla yaklaşmasının ardında, birincisi, sözün insan için ne kadar yüce bir nimet olduğu ve onun kıymetinin bilinmesi gerektiği anlatılmışsa, ikincisi, sanatkarların omuzundaki büyük sorumluluğa dikkat çekme amacı yatmaktadır.

“Hayretu'l-Ebrar”da, büyük selefi, memleketi Gence olan, gönlü hazine, zihni hazine dolu, dili ise hazine saçan Şeyh Nizami'yi överken şair şu şekilde yazar:

*Ganja quyoshiki, ko 'targach alam,
Ayladi so 'z mamlakatin yakqalam...*

*Gence güneşidir, çekince kalem,
Söz ülkesini tek kalemlle yönetti hem... [Nevai 2011 [1], 41]*

Yani Gence'nin güneşi olan Nizami, nazm sancağını yükseltince, söz ülkesini tek başına bir kalemlle fethetti. Büyük selefinin şiirinin dünya çapındaki şöhretini Hazret Nevaî işte bu şekilde tarif eder. Böylece kalem ve sözün değerinin ne kadar yüksek olduğuna dikkat çeker.

2. Sanat eserinin kusursuz estetikle birlikte derin anlamı da barındırması gerekir. Söz, her iki sanatkar – Nizami ve Nevaî – nezdinde eşit şekilde ilahî bir nimet olarak değer görür. Nizami'ye göre, derin anlam ifade etmeyen söz, yazılmaya ve tekrar edilmeye değermez. Sözün nazım ipine dizilmesi henüz şiir anlamına gelmez; gerçek şiir olması için şiirsel metnin derin bir anlamla birlikte sadakat ve candan bağlılık da yansıtması gerekir. Bir diğer şart ise, az sözle çok anlam ifade edilmesi (Bir sözü yüz etme, yüzü bir et), ölçüye riayet edilmesidir (Söze de su gibi sınır gerek):

*Suxankim manbayi ma 'no emas ul,
Yozib, takror etishga arzimas ul.*

*Qiyinmas so 'z tizib, nazm aylamak, lek
Kerakdir so 'zga ixlos, jonfidolik.*

*So 'zingni cho 'zma ortiq, muxtasar et,
Yuz etma bir so 'zingni, yuzni bir et.*

*Kerakdir so 'zga ham suv singari had,
Oshib-toshganda g 'arq aylaydi albat.*

*Anlam kaynağı değilse söz dediğin,
Yazmaya, tekrar etmeye deęmez onun.*

*Zor değildir söz dizip nazm etmek, ama
Gerekir söze sadakat, canla yazmak.*

*Sözünü uzatma fazla, özlü yaz,
Bir sözü yüz yapma, yüzü bir yaz.*

*Söze de su gibi sınır gerek,
Taştığında boğar olur felaket. [Nizâmî 2019 [2], 49]*

Azerbaycanlı edebiyat araştırmacısı Timur Kerimli'nin şu sözleri, yaratıcı sanatın doğasına dair bu özelliği güzelce ifade eder:

“Nizami'nin dâhiliği şundadır ki, onun kalemi türün biçimsel kalıplarına uymakla kalmaz, tam tersine türü kalemin taleplerine uymaya zorlar”. [Kerimli 2019, 3]

Hazret Ali Şîr Nevaî, “Hayretu'l-Ebrar” mesnevisinde şöyle yazar:

*Nazmda ham asl anga ma 'ni durur,
Bo 'lsun aning surati har ne durur.
Nazmki ma 'ni anga marg 'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo 'b emas –*

*Nazmda asıl olan anlamdır,
Görüntüsü ne olursa olsun fark etmez.
Anlam beęenilmezse nazımda,
Mana ehli yanında kıymeti kalmaz. [Nevai 2011 [1], 51]*

Bu ifadeyle büyük şair, zamanla nazmın şeklinde değişiklikler olacağını öngörmüştür. Şiirin çeşitli biçimsel kıyafetlerle süslenmesini doğal karşılar, ne şekilde olursa olsun “asıl olan anlamdır” gerçeğini özellikle vurgular. Anlam bakımından yetersiz olan nazmın mana ehline kabul görmeyeceğine dikkat çeker. Ali Şîr Nevaî'nin bu konudaki edebî-estetik duruşu “Badoyi'u'l-Bidoya” divanının önsözünde de net bir şekilde ifade edilmiştir:

“Bir de şunu belirtmek gerekir ki, bazı kişiler şiir öğrenimini ve divan tertibini yalnızca mecazî güzelliği anlatmak ve zahiri güzellikleri tasvir etmekten ibaret zanneder. Oysa öyle bir divan olmalı ki, içinde irfana dair bir gazel bulunmalı ve öyle bir gazel olmalı ki, içinde nasihat içeren bir beyit yer almalı. Aksi takdirde böyle bir divan yazmak boş yere zahmet çekmek ve boşa uğraşmak olur”. [Nevai 2011 [3], 21]

Bu noktada büyük yazar “anlam” kavramına daha da açıklık getirir. Onun için “irfanımız” ve “nasihatimiz” yer almalıdır.

Vurgulanmalıdır ki, Şeyh Nizami de, Hazret Nevaî de “anlam”a önem verirken asla estetiği inkâr etmez. Aksine, ister nazım ister nesir olsun, söz sanatının örneğinde derin anlam ile güzel estetiğin uyumunun gerekli olduğunu savunurlar. Her iki düşünür de eserleriyle bunun eşsiz örneğini sunarlar.

3. Sanat eseri Hak ve hakikate dayanmalıdır. Her iki düşünürün tarifine göre, bu özelliği taşımayan eser hiçbir değere sahip değildir. Onlara göre sanat eseri Hak ve hakikat nuruyla yoğrulmalıdır, aksi takdirde sanatkârın sözü değer kazanmaz, takdir görmez. Nizami, “Maxzanü'l-Asrar”da bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

*Kajligidin gulda tikan bitdi gar,
Rostligidin topdi shakar nayshakar.*

*Qaydaki rostlikka tikilgay alam,
Haq o 'sha bayroqni ko 'targay baland.*

*Eğrilikten biter gülün diken,
Doğruluktan çıkar kamiştan şekeri.*

*Nerede doğruluğa dikilirse sancak,
Orada Hak o bayrağı yükseğe taşır. [Nizâmî 2019 [1], 194]*

Büyük şairin bu beyitlerde kullandığı benzetmelerde, hem hayatta hem de sanatta doğruluğa, Hak ve hakikate riayet edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ona göre, eğri olduğu için gülde diken biter; doğru büyüdüğü, doğru olduğu için kamiştan şeker elde edilir. Nerede doğruluk sancağı dikilirse, Allah Teâlâ o sancağı yüceltir. Bu düşünceler sanat sürecine uyarlanırsa, sanatkâr için ölçü – doğruluk, Hak ve hakikat olmalıdır.

Aynı özü Hazret Ali Şir Nevai “Hayretü'l-Ebrar”da şu şekilde sanatkârane ifade eder:

*Nukta su yanglig' eritur toshni,
Topsa haqiqat o 'tidin choshni.
Bo 'lsa haqiqat guharidin yiroq,
Rishta so 'zin so 'zlamagan yaxshiroq.*

*Nokta, su gibi eritir taşı,
Eğer hakikatin ateşinden gelirse başı.
Uzaksa söz hakikat cevherinden,
En iyisi susmaktır o sözden. [Nevai 2011 [1], 44]*

Yani, hakikat cevherinden uzak söz söylemenin bir faydası yoktur. Böyle bir söz ne halkın gözündeki itibarlıdır, ne de Hâlık katında. İnsanlık tarihinin başından günümüze kadar kâğıt karalayanların sayısını yalnız Yaratıcı bilir, ama onların içinde sözleri halkın gönlüne şifa olanlar parmakla sayılacak kadardır. Çünkü sanat, sır ve hikmet dolu bir süreçtir. Kalbinde hidayet nuru taşıyanlar hem halka hem de Hakk'a layık eserler ortaya koyma şerefine erişir. Şeyh Nizami ve Hazret Nevaî'nin sanatı bunun parlak bir kanıtıdır, eserlerinin ölümsüzlüğünün sebebi de budur.

*Rost suxan birla amal ayla, hoy,
Pushtu panoh senga qodir Xudoy.
Tab 'i Nizomiyki, kamarbastadir,
Ishlari rostlik ila orastadir.
Doğru sözle amel eyle ey dost,
Sana yegâne sığınak Kudretli Allah 'tır.*

*Nizami'nin tabiatı ki šiire yönelmiştir,
İşleri doğrulukla süslenmiştir.* [Nizâmî 2019 [1], 197]

Bu beyitlerde Nizami görünüşte kendi kendine hitap ediyormuş gibi görünse de, aslında bunu tüm sanatkârlara bir çağrı olarak kabul etmek gerekir. Büyük düşünürün görüşüne göre, doğru sözle yapılan amel ancak Yüce Allah'ın katında kabul edilir. Madem ki Nizami'nin tabiatı şiir yazmaya meyillidir, o zaman ancak doğruluk onun eserlerini güzelleştirir ve işte bu fazilet, eserlerinin gelecek nesiller tarafından da beğenilmesini sağlar.

Hazret Ali Şir Nevaî, "Mecalisü'n-Nefâis" adlı tezkiresinde sanat ehline değer biçerken, onların Hak ve hakikate olan yaklaşımını temel ölçüt olarak kabul eder. Nitekim, birinci meclisin başında "hakikatler ve marifetlerin iletiminde nazm elbisesi daha caziptir" olduğunu özellikle vurgular. Eserlerinde "hakikat ve marifeti içeren" şair ve yazarları özel olarak takdir eder. Hüseyin Baykara'nın öz kardeşi Baykara Mirza hakkında yazarken, "hakşinaslığı yüksek bir derecededir" ifadesini memnuniyetle dile getirir. Bu gibi düşünceler, Hazret Ali Şir Nevaî'nin edebî-estetik görüşlerinde hakikat ve marifet meselesinin özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

"Mahbûbu'l-Kulûb" adlı eserinin "Nazm Gül Bahçesinin Hoş Nağmeli Kuşlarının Anılması" başlıklı bölümünde ise, sözleri hakikatten ve doğruluktan uzak kalem erbabı sanatçılar "ednâ", yani en alt tabaka olarak nitelendirilmekte ve sert biçimde eleştirilmektedir: "*Yine ednâ tabakası, öyle bir cemaattir ki, nazm ile sadece gönülleri hoşnut, neşeli ve memnundur. Ve yüz türlü zahmetle bir beyit bağlasalar, bu iddianın sesini yedi kat göğe ulaştırırlar. Sözlerinde ne hakikat ve marifet şarabından bir huzur, ne de nazımlarında şevk ve aşk ateşinden bir hararet vardır. Ne şairane terkipleri güzeldir, ne de âşıkâne söz ve dertleri kıvılcım saçır. Kimi zaman bir güzel beyit meydana getirseler bile, ardından on kadar kötü iddia ortaya koyarlar ki, o güzel beyit dahi boşa gider*". [Nevai 2011 [2], 465]

Nizâmî ve Nevaî'nin vardığı ortak sonuç şudur: nazmdan maksat sadece gönül hoşluğu değildir. Yüz türlü zahmetle yazılmış bir şiir için şairlik iddiasında bulunmak ve bu sesi göğe çıkarmaya çalışmak – utanç vericidir. Bir şiirin hakiki şiir derecesine yükselebilmesi için onda hakikat ve marifetten nasip, şevk ve aşk ateşinden hararet bulunması gerekir. Hazret Nevaî'ye göre yukarıda eleştirilen ednâ sınıfına mensup karalama erbabı bu meziyetlerden mahrumdur. Aralarından bazıları bir güzel beyit yazsa da, on kötü beyitle o değerli beyti de heba ederler.

Genel olarak, Hakk'a ve hakikate dayanmak – bir sanat eserinin kıymetini artırdığı gibi, sanatçının da mertebesinin yükselmesine delalet eder.

4. Sanatçının kendi bağımsız yolunda yürümesi, taklitten uzak durması. Şeyh Nizâmî Gencevî, dünya edebiyatında kendine özgü bir yenilik sayılan hamse geleneğinin temel taşı koydu. Büyük düşünürün "Penc Genc"i (Beş Hazine), dünya edebiyatında yeni ve yüksek bir poetik geleneğin başlangıcı oldu. Zira, Şeyh Nizâmî'nin asıl amacı benzersiz bir sanat örneği yaratmaktı. Bu sebeple, daha önce yazılmış olana kalem sürmedi. İncilerle dolu bir hazine buldu ve onu kendi terazisinde tarttı: [Cabborov 2019, 9]

*Nizomiy rishtaga gavhar tizgan dam
Qalam urilganga urmadi qalam.*

*Duru gavharlarga to'la topdi ganj,
O'z tarozusida o'zi tortdi ganj.*

*"Sharafnoma" sin ovoza ayladi,
Eskini yangilab, toza ayladi...*

*Nizâmî dizdiği vakit inciye ipe,
Yazılmışı yazmadı bir başka kelep.*

*İnci cevher dolu bir hazine buldu,
Kendi tartısında terazisini kurdu.*

*“Şerefnâme”yi şöhrete taşıdı,
Eskileri yenileyip temizledi... [Nizâmî 2019 [3], 59]*

Nizâmî'nin “Penc Genc”i, hamse yazımı için yaratıcı bir ölçü kabul edilmiştir. Buna göre, hamseye dâhil beş mesnevinin konu ve tür açısından “Penc Genc”le uyumlu olması, her beş mesnevinin aruz vezni bakımından da geleneğe riayet etmesi gerekir (örneğin: “Hayretü'l-Ebrâr” – sari‘ bahrinde, “Ferhad ve Şirin” – hazac-i musaddes-i mahzûf, “Leyla ile Mecnun” – hazac-i musaddes-i ahrab-i makbûz-i mahzûf, “Seb’a-i Seyyâr” – hafif, “Sedd-i İskenderî” – mutakârib bahrinde yazılmıştır). Konusu, karakter sistemi ve kompozisyonu da Nizâmî'nin mesnevilerine uygun olmalı; bununla birlikte onu taklit etmemeli, sanat-estetik düşüncenin gelişiminde yepyeni bir poetik olgu düzeyinde üretilmelidir.

Elbette bu denli karmaşık bir görevin üstesinden gelmek kolay değildi. Birçok sanatçının bu işe kalkıştığı bilinmektedir. Ancak çoğu, Nizâmî mesnevisine denk bir eser yaratmakta yetersiz kalmıştır. Nizâmî “Penc Genc”i 1170–1204-yılları arasında meydana getirmişse de, aradan bir yüzyıldan fazla bir zaman geçtikten sonra, 1299–1301-yıllarında Türkîlerden çıkan büyük düşünür Hüsrev Dihlevî ona karşılık olarak bir “Hamse” yazmayı başarmıştır. Bu poetik geleneğe cevap olarak eser yazmanın ne denli zor olduğunu Hazret Nevaî şu şekilde ifade eder:

*Ko ‘p kishi ham qildi tatabbu’ havas,
Sarvu gul o ‘trusig’a kelturdi xas.*

*Çok kişi de etti taklit hevesi,
Getirdi sarv ile gül önüne çer çöpü. [Nevai 2011 [1], 42]*

Yani, Nizâmî’ye uyarak taklit yazısı yazmak isteyenler, heves edenler çok olmuştur. Ancak çoğu sarv ve gül karşısına ancak çalı çırpı getirebilmiştir.

Büyük beşliyi – Hamse’yi – yaratırken Hazret Nevaî, kendisine şu edebî-estetik görevi koyar:

*Ani nazm etki, tarhing toza bo ‘lg’ay,
Ulusg’a mayli beandoza bo ‘lg’ay.*

*Yo ‘q ersa, nazm qilg’onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.*

*Xush ermas el so ‘ngincha raxsh surmak,
Yo ‘lekim, el yugurmishdur – yugurmak.*

*Biravkim bir chamanda soyir erdi,
Nechakim gul ochilg’on – ko ‘rdi, terdi.*

*Hamul yerda emas gul istamak xo ‘b,
Bu bo ‘ston sahnida gul ko ‘p, chaman ko ‘p.*

*Nazm eyle ki, biçimin taze ola,
Halka olan meyl sınırsız ola.*

*Yoksa, nazm eden halkı tekrar,
Senden layık mı yinelemeye karar?*

*Hoş değildir halkın ardından at sürmek,
Ya da halk koştuysa, sen de koşmak.*

*Biri bir bahçede gezen idi,
Ne kadar gül açıtıysa – gördü, derdi.*

*Aynı yerde gül aramak hoş değil,
Bu bostan sahrasında çok gül, çok çiçek var. [Nevai 2011 [1], 340]*

Büyük düşünür, halkın yazdığı nazmı tekrar etmekten – yani taklitçilikten – uzak durmayı savunur. Ona göre, başkalarının ardından gitmek, halkın koştuğu yolda koşmak asla makbul değildir. Başkalarının gül topladığı bahçede tekrar gül aramak akıl işi sayılmaz. Halbuki, “Bu bostan sahrasında çok gül, çok bahçe var.” Yani herkes kendi zevkine uygun gülü aramalı ve toplamalıdır. Şaire göre, şiirde başkalarını tekrar etmek (“mukarrar eylemek”) kusurdur. Gerçek şair kendi sazıyla terennüm etmelidir. Başkalarının ardından gitmek, başkalarından duygu almak gerçek sanatçının işi değildir. Taklitçilik sanatın doğasına aykırıdır. Kendi sözünü, yalnızca kendine özgü bir üslupla ifade eden sanatçı, edebiyat dünyasında yerini bulur ve belirli bir mertebeye ulaşabilir.

Hazrat Alişir Nevai, bu konuda tüm zamanların yaratıcılarına örnek olacak büyük bir işi gerçekleştirdi. Gelenek içinde kendine özgü yaratıcı ölçütler temelinde evrensel bir yenilik yarattı, hamse yazarlığını yüksek bir seviyeye çıkardı. Oysa Nizami Gencevi, Hüsrev Dehlavi ve Abdurrahman Cami gibi büyük yaratıcıların ardından hamse yazarlığını yeni bir aşamaya taşımak kolay olmadığı açıktır. Hazrat Alişir Nevai, büyük seleflerini tekrar etmekten uzak durmakla kalmaz, onlara bazı eleştiriler de yöneltir. Örneğin, Hüsrev tasvirinde “Ki mülkü andogu ayini mundoq, sipohi andogu tamkini mundoq” şeklinde övgüyü haddinden fazla kullandıklarını eleştirir. Aynı konudaki eserini “Ferhad ile Şirin” olarak adlandırırken, kendi yaratıcı ölçütlerinden hareketle baş kahraman olarak Hüsrev değil, Ferhad’ı seçer. Bahrâm tasvirinde ise; 1) onda dert özü bulunmaması ve aşk ateşinden yoksunluğu; 2) yedi saray inşa edip eğlenmesi ve sarhoş-gece hayatı içinde efsane dinlemesinin gerçeğe aykırılık taşıması gibi noktalar görür. “Sab‘e-i Seyyare”nin konusu ve kurgusunu Nevai tarzında oluşturur. Bunların hepsi, Nizami ile Nevai’nin yaratıcı olarak kendi bağımsız yollarında ilerlemeleri ve taklitten uzak olmalarının gerekliliği hakkında vardıkları sonuçların örtüştüğünü gösterir.

Bu mütevazı araştırmada ele alınan bilimsel problem analizi, iki büyük düşünür Nizami ile Nevai’nin biri hamse yazarlığını başlatıp dünya edebiyatındaki bu nadir geleneğin temelini atmışken, diğeri ise bu işi insan aklının ulaşabildiği en yüksek mertebeye yükselttiği genel yargısına götürür. Azerbaycan ve Özbek halklarının evlatları olan bu iki düşünürün yaratıcı konseptlerine dair edebi-estetik görüşleri, sadece yaşadıkları dönem için değil, tüm zamanlar için eşit derecede önemlidir. Zira edebiyat dünyasına adım atan her genç şair veya yazar, ne kadar derin girerse yaratıcı laboratuvarlarına, kelime sanatının sırlarını ne denli özümserse, o ölçüde olgunlaşır yaratıcılıkta. Bu da sırasıyla, Türk edebiyatının ilerlemesine değerli katkılar sunacak, yüksek potansiyelli yeni kuşak yaratıcıların yetişmesine hizmet eder.

Hazrat Alişir Nevai, “Hamse”yi yaratmakla kolay elde edilmez bir yaratıcı amacına ulaşmış, büyük selefi Nizami Gencevi’nin eline elini sıkıştır. İki büyük düşünürün dostane şekilde kenetlenmiş elleri, Özbek-Azerbaycan edebi ilişkilerinin günümüzdeki gelişimini sağlamada da temel zemin görevini sürdürmektedir. Bu edebi iş birliğinin daha nice asırlar boyunca yüksek verimler vermesi temennimizdir.

КАУНАКҶА

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. / Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр, Фарход ва Ширин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, Махбуб ул-қулуб. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Almaz Ūlvi. Őzbek adabiyati. – Baki: Elm va tehsil, 2016.
6. Jabborov N. Nizomiy bolida halvo. /Nizomiy Ganjaviy. Iskandarnoma. – Bako, 2019.
7. Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: Turon-iqbol, 2017.
8. Kerimli T. Muhabbat va insoniylik dostoni. /Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin. – Bako, 2019.
9. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 1991.
10. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Таржимон: Жамол Камол). – Бако, 2019.
11. Nacafzada Azizag`a. Nizaminin türklüyü va türklüya münasibati azarbaycan nizamişünaslığında. – Baki, 2019.
12. Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin (Tarjimon: Jamol Kamol). – Bako, 2019.
13. Nizomiy Ganjaviy. Iskandarnoma (Tarjimon: Jamol Kamol). – Bako, 2019.
14. Sirojiddinov Sh. “Emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq...”. /Nizomiy Ganjaviy. Iskandarnoma. – Bako, 2019.

Нурбой ДЖАББОРОВ

доктор филологических наук, профессор

**ВЗГЛЯДЫ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И АЛИШЕРА НАВОИ НА ИСКУССТВО
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: концепция творчества, перо, слово, творческая сущность, творческий ход, творческий замысел, творческое произведение, «Хамса», поэма, искусство, подражание, литературно-эстетическое мышление, общность, оригинальность

В статье анализируется важная научная проблема развития литературно-эстетического мышления – концепция творчества, на примере произведений двух великих поэтов и мыслителей тюркских народов Низами Гянджеви и Алишера Навои. Взгляды творческой сущности и творческого отношения двух великих мыслителей исследованы в соответствии со следующими требованиями к художественному творчеству: 1) знать благопочетным перо и слово, не использовать его как средство роскоши; 2) произведение искусства должно воплощать в себе совершенное искусство наряду с глубоким смыслом; 3) художественное произведение должно основываться на Всевышнего и Истину; 4) автор должен иметь свой путь, будучи подальше от подражания.

Научное решение этой научной проблемы основано на анализе поэм, включенных в произведения Низами Гянджеви «Пандж гандж» и Алишера Навои «Хамса». В результате был сделан вывод, что литературные и эстетические взгляды великих мыслителей азербайджанского и узбекского народов одинаково важны не только для того периода, в котором они жили, но и для всех времен. По мнению автора статьи, чем глубже молодой поэт или писатель входит в мир литературы, тем глубже он уходит в лабораторию творчества Низами и Навои, тем глубже познает секреты искусства речи. Это, в свою очередь, будет способствовать формированию нового поколения писателей с высоким потенциалом, которые внесут достойный вклад в развитие тюркской литературы.

Nurboy JABBOROV
Doctor of Philology, Professor

THE VIEWS OF NIZAMI GANJAVI AND ALISHER NAVOI ON ART
SUMMARY

Key words: concept of creativity, pen, word, creative essence, creative move, creative concept, creative work, “Hamsa”, poem, art, imitation, literary and aesthetic thinking, community, originality

The article analyzes an important scientific problem of the development of literary and aesthetic thinking – the concept of creativity, on the example of the works of two great poets and thinkers of the Turkic peoples Nizami Ganjavi and Alisher Navoi. The views of the creative essence and creative attitude of the two great thinkers have been investigated in accordance with the following requirements for artistic creation: 1) to know the honorable pen and the word, not to use it as a means of luxury; 2) a work of art must embody perfect art along with deep meaning; 3) a work of art must be based on the Almighty and the Truth; 4) the author must have his own way, being away from imitation.

The scientific solution to this scientific problem is based on the analysis of the poems included in the works of Nizami Ganjavi “Panj Ganj” and Alisher Navoi “Hamsa”. As a result, it was concluded that the literary and aesthetic views of the great thinkers of the Azerbaijani and Uzbek peoples are equally important not only for the period in which they lived, but for all times. According to the author of the article, the deeper a young poet or writer enters the world of literature, the deeper he goes into the laboratory of creativity of Nizami and Navoi, the deeper he learns the secrets of the art of speech. This, in turn, will contribute to the formation of a new generation of writers with high potential, who will make a worthy contribution to the development of Turkic literature.

Daxil oldu: 01.06.2025-ci il